

ЗМІСТ

Список ілюстрацій	7
Пролог. Пальміра, близько 385 року	15
Вступ. Афіни, 532 рік.....	21
Розділ 1. НЕВИДИМА АРМІЯ	35
Розділ 2. ПОЛЕ БИТВИ ДЕМОНІВ	43
Розділ 3. МУДРІСТЬ — ЦЕ ДУРІСТЬ.....	55
Розділ 4. «ПРО МАЛУ КІЛЬКІСТЬ МУЧЕНИКІВ».....	75
Розділ 5. ЦІ БОЖЕВІЛЬНІ ЛЮДИ.....	89
Розділ 6. НАЙВЕЛИЧНІША БУДІВЛЯ У СВІТІ.....	105
Розділ 7. ЗНЕВАГА ДО ХРАМІВ	113
Розділ 8. ЯК ЗНИЩИТИ ДЕМОНА	125
Розділ 9. НЕРОЗВАЖЛИВІ	143
Розділ 10. ВИПИТИ З ЧАШІ ДИЯВОЛА	155
Розділ 11. ОЧИЩЕННЯ ВІД ПОМИЛКИ ДЕМОНІВ	171
Розділ 12. <i>CARPE DIEM</i>	183
Розділ 13. ПРО ТИХ, ХТО ЗБИВСЯ ЗІ ШЛЯХУ БОЖОГО	199
Розділ 14. ОБМЕЖИТИ ТИРАНІЮ РАДОСТІ	209
Розділ 15. МИЛОСЕРДНА ДИКІСТЬ.....	219
Розділ 16. ЧАС ТИРАНІЇ ТА КРИЗИ	233
Подяки.....	249
Бібліографія	251
Примітки	261

ПРОЛОГ

ПАЛЬМІРА,
БЛИЗЬКО 385 РОКУ

«Для тих, хто має Христа, немає злочину».

СВЯТИЙ ШЕНУТЕ

Руйнівники прийшли з пустелі. Пальміра, мабуть, чекала на них: протягом багатьох років мародерські банди бородатих, одягнених у чорні шати фанатиків, озброєних лише камінням, залізними прутами та сталевим почуттям праведності, тероризували схід Римської імперії.

Їхні напади були примітивними, брутальними й дуже ефективними. Ці люди пересувалися групами, а згодом і великими ватагами по 500 осіб, і коли вони спускалися вниз, то несли із собою цілковите знищення. Їхніми цілями були храми. Напади могли бути напрочуд швидкими. Великі кам'яні колони, що стояли століттями, руйнувалися за день; статуї, що простояли половину тисячоліття, були понівечені миттєво; храми, які бачили піднесення Римської імперії, падали за один день.

Це була жорстока робота, але вона аж ніяк не була урочистою. Фанатики ревіли від сміху, розбиваючи «злі», «ідолопоклонницькі» статуї; віряни глузували, коли руйнували храми, зривали дахи й плюндрували гробниці. З'явилися піснеспіви, які увічнювали такі славні моменти. «Ті ганебні речі, — гордо співали паломники, — демонів та ідолів ... наш добрий Спаситель потоптав усіх разом»¹. Фанатизм рідко мотивує до гарної поезії.

У цій атмосфері храм Афіни* в Пальмірі став очевидною мішенню. Красива будівля була беззастережним святилищем, яке ненавиділи всі віряни: монументальний докір монотеїзму. Якби ви пройшли крізь її великі двері, після яскравого сирійського сонця вашим очам знадобилася б мить, щоб пристосуватися до прохолодної темряви всередині. Після цього ви могли б помітити, що повітря важке від димного аромату ладану або, можливо, що те невелике світло, яке там було, походило від розсіяних лампад, залишених вірянами. Якби ви подивилися вгору, в їхньому мерехтливому сяйві побачили б величну постать самої Афіни.

* У Пальмірі богиня стала асоціюватися з місцевою богинею Аллат, ставши «Афіною-Аллат». — *Прим. авт.*

Гарний, гордовитий профіль цієї статуї, можливо, був далекий від такої ж урідних Афінах, але її миттєво впізнавали за прямим грецьким носом, напівпрозорою мармуровою шкірою, пухкими губами й трохи похмуро скривленим ротом. Розмір статуї — вона була набагато вищою за будь-яку людину — також міг вразити. Але, мабуть, ще більше, ніж фізичні розміри, вражав масштаб імперської інфраструктури та амбіцій, які «приніс» сюди цей об'єкт. Статуя перегукувалася з іншими, що стояли на афінському Акрополі, за тисячу кілометрів звідси; саме ця версія була виготовлена в майстерні за сотні кілометрів від Пальміри, а потім із великими труднощами й витратами перевезена сюди, щоб створити маленький острівець греко-римської культури серед пісків сирійської пустелі.

Чи вони, руйнівники, помітили це, коли сюди заходили? Чи вразила їх бодай на мить витонченість імперії, яка вміла видобувати, виліплювати, а потім транспортувати мармур на такі величезні відстані? Чи захоплювалися вони хоч на мить майстерністю, яка допомогла зробити з твердого мармуру рот, який наче готовий до поцілунку? Чи замислювалися вони хоч на секунду над його красою?

Здається, що ні. Бо коли ці люди увійшли до храму, вони вихопили зброю й одним ударом розстрожили потилицю Афіні, та так сильно, що богиня була обезголовлена. Голова впала на підлогу, ніс відбився, колись гладенькі щоки були потрощені. Очі Афіні незворушно дивилися з тепер уже спотвореного обличчя.

Простого обезголовлення було недостатньо. На Афінку посипалися нові удари, що знімали скальп, збиваючи шолом з голови богині, розбиваючи його на шматки. Завдавалися подальші удари. Статуя впала з п'єдесталу, потім були відрубані руки й плечі. Тіло залишили лежати на спині в багнюці, а жертovníк, що стояв поруч, зрізали трохи вище його основи.

Тільки після цього, здається, ці люди — християни — відчували задоволення від того, що виконали свою роботу. Вони знову розчинилися в пустелі. За ними затихнув храм. Згасли лампадки, за якими більше ніхто не доглядав. На підлозі голову Афіні повільно почали засипати піски сирійської пустелі.

Почався «тріумф» християнства.

ВСТУП

АФІНИ, 532 РІК

«Ми бачимо одні й ті самі зорі, небо –
спільне для всіх, нас оточує один і той
самий світ. Яка різниця, яку мудрість людина
використовує для пошуку істини?»

« ЯЗИЧНИЦЬКИЙ » АВТОР СІММАХ

«Щоб усі забобони язичників були
знищені – ось чого хоче Бог, ось що наказує
Бог, ось що проголошує Бог!»

СВЯТИЙ АВГУСТИН

Вони, мабуть, були компанією меланхоліків. У 532 році група із семи чоловіків вирушила з Афін, узявши із собою лише філософські твори. Всі вони були членами колись найвідомішої філософської школи Греції — Академії. Філософи Академії з гордістю простежували свою історію безперервним ланцюгом — «золотим ланцюгом»¹, як вони це називали, — до самого Платона, майже за тисячу років до того. Тепер цей ланцюг мав перерватись у найдраматичніший спосіб: ці люди відмовлялися не лише від своєї школи, але й від самої Римської імперії. Афіни — місто, яке бачило народження західної філософії, — тепер більше не було місцем для філософів.

Їхній лідер Дамаскій, мабуть, був для них певною втіхою, коли вони вирушали в цю подорож у невідоме. Коли почалася їхня подорож, за мірками того часу він був старим, навіть старезним — майже 70 років, — але все ж залишався грізним. Дамаскій був блискучим, надзвичайно тонким мислителем, який приправляв свої праці математичними прикладами — і він не терпів дурнів. Своїх колег-філософів він називав їдким «хто є хто», відпускаючи нищівні коментарі про кожного, чиї інтелект або сміливість вважав недостатніми. У житті Дамаскій міг бути таким же нестриманим, як і у своїх творах: одного разу він ледь не потонув у річці, коли, надто нетерплячий, щоб зачекати, доки човняр переправить його через річку, вирішив замість цього поплисти і його ледь не змило течією.

Багато з найбільших ризиків Дамаскія були пов'язані зі служінням його улюбленій філософії. Він уже переховував у власному домі філософа, який перебував у розшуку, вирушав у небезпечні тисячкілометрові подорожі в невідомість, сам ризикував піддатися тортурам і потрапити під арешт. Будь-який чоловік, на його думку, повинен був робити не менше. «Люди схильні присвоювати ім'я чесноти бездіяльності, — з презирством писав він якось. — Але я не погоджуюсь на це... вчені, які сидять у своєму кутку й довго філософствують про справедливість і поміркованість, вкрай знеславляють себе, якщо їх примушують до якихось дій»².

Це був не час для філософа бути філософом. «Тиран»³, як казали філософи, був головним і мав багато тривожних звичок. За часів Дамаскія до будинків входили й шукали книги та предмети, які вважалися неприйнятними. Якщо такі речі знаходили, їх вилучали і спалювали в помпезних вогнищах на міських площах. Обговорення релігійних питань у громадських місцях було затавровано як «проклята зухвалість» і заборонено законом⁴. Кожен, хто приносив жертви старим богам, за законом міг бути страчений. По всій імперії на стародавні й прекрасні храми нападали, зривали з них дахи, розплавляли скарби, розбивали статуї. Щоб забезпечити дотримання своїх правил, уряд почав наймати шпигунів, чиновників і доносників, які доповідали про те, що відбувається на вулицях і ринках міст, а також за зачиненими дверима приватних будинків. Як сказав один впливовий християнський промовець, його паства повинна вистежувати грішників і спрямовувати їх на шлях спасіння так само невпинно, як мисливець заганає свою здобич у сіті⁵.

Наслідки відхилення від правил могли бути серйозними, і філософія стала небезпечним заняттям. Рідного брата Дамаскія заарештували й катували, щоб змусити його назвати імена інших філософів, але він, як із гордістю записав Дамаскій, «мовчки і з силою духу прийняв численні удари палиці, що била його спину»⁶. Інших філософів із кола Дамаскія також катували; їх підвішували за зап'ястя, поки вони не видавали імен своїх колег-учених. З одного філософа за кілька років до того здерли шкіру живцем. Іншого били перед суддею, поки кров не потекла по спині.

Диким «тираном» було християнство. Майже з перших років правління християнського імператора в Римі, який прийшов до влади в 312 році, свободи почали скасовувати. А потім, у 529 році, було завдано остаточного удару: видано указ, згідно з яким усім, хто працював «під впливом безумства язичництва», — тобто Дамаскію та його колегам-філософам — більше не дозволялося викладати. Траплялося й гірше. Оголосили також, що кожен, хто ще не був охрещений, повинен негайно прийти й заявити про себе у «святих церквах», інакше на нього чекає вигнання. А якщо хтось дозволить собі охреститися, але повернеться до своїх старих язичницьких звичаїв, то буде страчений.

Для Дамаскія та його колег-філософів це був кінець. Вони не могли поклонятися своїм старим богам. Вони не могли заробляти гроші. А головне, вони не могли більше викладати філософію. Деякий час філософи залишалися в Афінах і намагалися заробити собі на життя.

У 532 році вони нарешті зрозуміли, що не в змозі цього робити. Чули, що на Сході є цар, який сам був великим філософом. Вони вирішили, що поїдуть туди, незважаючи на ризики такої подорожі. Академію — найбільшу й найвідомішу школу в стародавньому світі, а можливо, і в історії, школу, яка налічувала майже тисячоліття, — просто закрили.

Неможливо уявити, наскільки болісною була б подорож через Афіни. Вони йшли б тими самими вулицями й площами, де колись ходили, працювали і сперечалися їхні герої: Сократ, Платон, Аристотель. Вони побачили б на них тисячі нагадувань про те, що ті славетні часи минули. Афінські храми зачиняли й руйнували, а багато блискучих статуй, що колись стояли в них, були сплюндровані або вивезені. Навіть Акрополь не врятувався: тут знесли велику статую Афіни.

Значна частина творів Дамаскія була втрачена, але збереглися окремі фрази, яких, безумовно, достатньо, щоб розпізнати його почуття. Він писав, що весь його спосіб життя був «змитий потоком»⁷. Твори іншого грецького автора, написані кількома роками раніше, свідчать про подібний відчай. «Ми, — писав він, — люди, перетворені на попіл... бо сьогодні все перевернулося догори дном».

В іншій похмурій епіграмі цей же стражденний поет запитував: «Хіба не правда, що ми мертві, а тільки здаємося живими, ми, греки... Чи ми живі, а життя мертве?»⁸.

Період, коли всі старі релігії відійшли в минуле, а християнство нарешті стало панівним, історики схильні називати «тріумфом християнства». Однак варто пам'ятати про первинне римське значення слова «тріумф». Справжній римський тріумф означав не просто досягнення переможця⁹. Він означав повне й цілковите підкорення того, хто програв. Під час справжнього римського тріумфу сторона, яка програла, проходила через усю столицю, тоді як сторона-переможець дивилася на ворога, чії солдати були вбиті, володіння розграбовані, а вожді принижені.

Тріумф був не просто «перемогою». Він був знищенням.

Мало що з того, про що йдеться в цій книжці, відоме за межами академічних кіл. Звісно, це не було добре відомо й мені, коли я, донька колишньої черниці та колишнього ченця, росла в Уельсі. Моє дитинство стало, як і слід було очікувати, доволі релігійним. Ми ходили до церкви щонеділі, молилися перед їдою, і я щовечора промовляла свої молитви (або принаймні список прохань, що я вважала тим самим).

Коли приїжджали родичі-католики, ми розігравали не сцени з фільмів, а перше святе причастя, а інколи навіть причащалися. Страшний гріх (і не така вже й чудова гра), але це була принаймні можливість отримати від дорослих додаткову склянку соку чорної смородини.

Тож у моєму дитинстві було багато Бога або принаймні католицизму. Але, незважаючи на те що мої батьки провели в монастирських стінах загалом 26 років, їхня віра ніколи не була догматичною. Якщо я запитувала про походження світу, мені радше розповідали про Великий вибух, ніж про «Буття». Якби я запитала, звідки пішли люди, мені радше розповіли б про еволюцію, ніж про Адама. Я не пам'ятаю, щоб у дитинстві я коли-небудь сумнівалася в тому, що Бог існує, але так само з підліткового періоду пам'ятаю, що я була абсолютно впевнена в тому, що його немає. Віра, яку я колись мала, померла, а мої батьки або не помічали цього, або просто не зважали. Підозрюю, щодесь між монастирем та світом померла і їхня віра.

Однак у нашій родині ніколи не вмирала віра моїх батьків у виховну силу церкви. У дитинстві їх обох навчали ченці й черниці, а коли вони самі стали ченцем і черницею, то вчили інших. Вони вірили в догмат віри, що церква, яка просвітила їхні уми, була тією, що просвітила в далекій історії всю Європу. Вони казали мені, що саме церква зберегла латину та грецьку мову класичного світу в похмурому Середньовіччі, аж поки їх не підхопив ширший світ в епоху Відродження. На канікулах ми відвідували музеї та бібліотеки, де розповідали про те саме. Маленькою дитиною я дивилася на блискуче золоте освітлених манускриптів і вірила в більш метафоричне просвітлення в епоху інтелектуальної темряви.

І в певному сенсі мої батьки мали рацію, бо це була правда. Монастирі дійсно зберігали багато класичних знань.

Але це далеко не вся правда. Насправді цей привабливий наратив майже повністю затьмарив більш ранню, менш славу історію. Бо перед тим як зберегти, церква руйнувала. У небачених раніше спазмах руйнування, що шокували багатьох нехристиян, які спостерігали за цим, протягом IV і V століть християнська церква зруйнувала, сплюндрувала й переплавила просто приголомшливу кількість витворів мистецтва. Класичні статуї були збиті з п'єдесталів, понівечені, осквернені та розбиті на частини. Храми були зруйновані до фундаменту й спалені дотла. Храм, який вважався найвеличнішим у всій імперії, був зрівняний із землею. Багато скульптур Парфенону зазнали нападу, їхні обличчя були понівечені, руки та кінцівки відрубані,

а боги обезголовлені. Деякі з найкращих статуй у всій будівлі майже напевно були розбиті, а потім перетворені на щебінь, який згодом використовувався для будівництва церков. Жахливо постраждали книги, які часто зберігали в храмах. Так християни знищили залишки найбільшої бібліотеки античного світу, яка колись налічувала близько 700 000 томів. Мине понад тисячоліття, перш ніж будь-яка інша бібліотека зможе навіть наблизитися до її фондів. Твори засуджених філософів були заборонені, а по всій імперії палахкотіли вогнища, у яких спалювали заборонені книги.

Хоч як драматично все це відбувалося, набагато більше руйнувань було завдано через повне нехтування. У своїх мовчазних копіювальних майстернях ченці багато зберегли, але набагато більше втратили. Атмосфера могла бути жорстоко ворожою до нехристиянських авторів. У тиші, в якій працювали ченці, для замовлення певних книг використовували жести: простягнуті долоні та імітація перегортання сторінок означали, що чернець бажає, щоб йому передали псалтир тощо; язичницькі книги просили, показуючи кляп¹⁰.

Не дивно, що твори цих зневажених авторів страждали. У часи, коли пергамент був дефіцитом, багато творів стародавніх письменників просто стирали, зчищали, щоб їхні сторінки можна було повторно використати для більш піднесених тем. Палімпсести — рукописи, в яких один манускрипт був знову (*palin*) зішкрябаний (*psao*), — дають уявлення про те, як зникали ці стародавні твори. Останній примірник «Про державу» (*De re publica*) Цицерона був переписаний Августином на псалми. Біографічний твір Сенеки зник під ще одним Старим Заповітом. Кодекс історій Саллюстія був витертий, щоб звільнити місце для зовсім інших історій святого Ієроніма. Інші стародавні тексти були втрачені через невігластво. Зневажені та проігноровані, з роками вони просто розсипалися на порошок, ставши поживою для книжкових черв'яків, але не для роздумів. Праця Демокрита, одного з найвидатніших грецьких філософів і батька атомної теорії, була повністю втрачена. Лише один відсоток латинської літератури пережив століття. 99 % було втрачено. Багато чого можна досягти грубою зброєю байдужості та простої тупості.

Насильницькі напади цього періоду не були прерогативою диваків та ексцентриків. Напади на пам'ятники «божевільних», «проклятих» і «безумних» язичників заохочувалися та очолювалися людьми, які перебували в самому серці католицької церкви¹¹. Сам великий святий Августин заявив громаді в Карфагені: «Щоб усі забобони язичників

були знищені — ось чого хоче Бог, ось що наказує Бог, ось що проголошує Бог!»¹². Святий Мартин, все ще один із найпопулярніших французьких святих, розгулював по галльській сільській місцевості, зрівнюючи із землею храми й наводячи жах на місцевих жителів. У Єгипті святий Теофіл зруйнував одну з найкрасивіших будівель стародавнього світу. В Італії святий Бенедикт повалив святиню Аполлона. У Сирії безжальні банди ченців тероризували сільську місцевість, розбиваючи статуї та зриваючи дахи з храмів.

Нападники не зупинялися на культурі. Все, починаючи від їжі на тарілці (яка повинна бути простою і, звичайно, без спецій) та закінчуючи тим, що людина робить у ліжку (яке повинно бути таким же простим і «не пікантним»), вперше почала контролювати релігія. Чоловіча гомосексуальність була поза законом; вищипування волосся зневажалось, так само як і макіяж, музика, відверті танці, багата їжа, фіолетові простирадла, шовковий одяг... Список можна продовжувати.

Досягти цього було нелегко. Так, Бог-усезнавець без проблем міг зазирнути не лише в серця людей, але й у їхні домівки. Водночас християнським священникам було трохи складніше це зробити. Рішення було знайдено: святий Іван Золотоустий заохочував свої громади шпигувати одне за одним. «Заходьте одне до одного додому, — казав він. — Заглядайте у справи одне одного. Остерігайтеся тих, хто не підкоряється. Потім повідомляйте йому про всіх грішників, і він покарає їх відповідно. А якщо ви не доноситимете на них, то він покарає і вас. Як мисливці переслідують диких звірів ... не з одного боку, а звідусіль, і кидають їх у сіті, так і ми разом переслідуймо тих, хто став диким звіром, і кидаймо їх негайно в сіті спасіння, ми з цього боку, ви з того»¹³. Ревні християни заходили в будинки людей і шукали книги, статуї та картини, які вважалися демонічними. Така нав'язлива увага не була жорстокістю. Навпаки: стримувати, нападати, примушувати, навіть бити грішника, щоб повернути його на шлях праведності, було спасінням. Як сказав Августин, майстер побожного парадокса: «О, милосердна дикість»¹⁴.

Результати всього цього були приголомшливими, а для нехристиян — жахливими. Городяни кинулися дивитися, як руйнуються всевітньо відомі храми. Інтелектуали у відчаї дивилися на те, як у вогні палали томи нібито нехристиянських книг, хоча часто це насправді були тексти з гуманітарних наук. Поціновувачі мистецтва із жахом спостерігали, як деякі з найвидатніших скульптур античного світу

розбили люди, яким бракувало розуму, щоб їх оцінити і, звичайно, щоб їх відтворити. Християни часто не могли навіть ефективно руйнувати: чимало статуй у багатьох храмах були врятовані лише завдяки тому, що виявилися занадто високими, щоб нападники могли до них дотягнутися своїми примітивними драбинами й молотками.

Спочатку я задумувала цю книгу як подорожній щоденник: мені здавалося, що було б цікаво простежити за Дамаскієм, який зигзагами перетинав Середземне море, — язичницьким святим Павлом. Сирія, Дамаск, Багдад, частина Єгипту і південний кордон Туреччини — всі місця, які він відвідав, аж ніяк не були легкодоступними, але Дамаскію все ж вдалося туди потрапити. Однак за роки, що минули між появою ідеї та написанням книги, реалізація задуму стала неможливою.

З того часу й до моменту, коли я пишу цю книгу, сирійська громадянська війна призвела до того, що деякі частини Сирії опинилися під контролем нового ісламського халіфату. У 2014 році в деяких районах Сирії заборонили музику й почали спалювати книги. Міністерство закордонних справ Великої Британії рекомендувало відмовитися від будь-яких поїздок на північ Синайського півострова. У 2015 році бойовики Ісламської держави почали зносити бульдозерами стародавнє асирійське місто Німруд, розташоване на південь від Мосула в Іраку, через те що воно було «ідолопоклонницьким». Світ облетіли кадри, на яких ісламські бойовики скидають з п'єдесталів статуї, що налічують близько трьох тисячоліть, а потім б'ють їх молотками. «Фальшиві ідоли» повинні бути знищені. У Пальмірі знову напали на залишки великої статуї Афіни, яку дбайливо відреставрували археологи. Афіні знову відрубали голову й відтяли руку.

Моя уявна подорож стала неможливою. У результаті ця книга стала своєрідним історичним тревелогом (подорожньою літературою). Вона «мандрує» Римською імперією, зупиняючись у певних місцях і в певний час, які є важливими. Як і в будь-якому тревелозі, кожне з місць, на яких я зосередилася, є моїм особистим і в певному сенсі спірним вибором. Я обрала Пальміру як початок, оскільки саме на сході імперії в середині 380-х років спорадичне насильство проти старих богів та їхніх храмів переросло в щось набагато серйозніше. Але так само я могла вибрати напад на більш ранній храм або на більш пізній. Тому це *один* початок, а не саме той *початок*. Я обрала Афіни близько 529 року як кінець, але знову ж таки, я могла б із таким

же успіхом вибрати місто далі на схід, мешканців якого, коли вони не прийняли християнства, було вбито, а їхні руки й ноги відрубано й розвішано на вулицях як пересторогу для інших.

Це книга про руйнацію християнством класичного світу. Християнська атака не була єдиною — вогонь, повінь, вторгнення і сам час зіграли свою роль, — але ця книга зосереджується саме на атаці християнства. Це не означає, що церква нічого не зберегла: вона зберегла. Але історія добрих справ християнства в цей період розповідається знову й знову; такі книги поширюються в бібліотеках і книгарнях. А історії і страждання тих, кого християнство перемогло, не були описані. Тому ця книга зосереджується на них.

Охоплення величезне, тому це фрагментарна історія, яка проноситься крізь географію і час. І це не виправдання. Охоплений період занадто тривалий для лінійного опису минулого, і розповідь, що вийшла б у результаті, була б, просто кажучи, надто нудною. Це також наративна історія: я намагалася передати відчуття того, як це — стояти перед стародавнім храмом, як пахло при вході до нього, яким приємним було післяобіднє світло, що розсікало пару в стародавній лазні. Знову ж таки, я не прошу вибачення й за це. Такий підхід має свої недоліки: хто може знати, як пахнув стародавній храм, не побувавши в ньому? Але не намагатися відтворити світ — це неправда іншого штибу: стародавні люди не пересувалися світом, окресленим чіткими історичними періодами та датами битв. Вони жили у світі, де дим жертвоприношень наповнював вулиці у святкові дні; де люди випорожнювалися за статуями в центрі Рима; де світло виблискувало на мокрих, оголених тілах молодих «німф» у театрах. Усі вказані дати — і тіла — важливі для розуміння людей цього періоду.

Будь-яка спроба писати про давню історію пов'язана з труднощами. Гіларі Мантел якось сказала, що «історія — це не минуле... Це те, що залишається в ситі, коли крізь нього проходять століття». Пізня античність пропонує менший вибір у цьому ситі, ніж більшість інших. Тому та невелика частина, що залишилася, часто є предметом запеклих суперечок, а над деякими з них науковці сперечаються вже не одне сторіччя. Щось таке просте на перший погляд, як указ, може викликати багаторічні суперечки між тими, хто вважає його основоположним, і тими, хто зводить його до статусу простого листа. Я робила зноски до деяких із найбільш суперечливих моментів, але не до всіх: це було б неможливо, не кажучи вже про те, що текст став би нечитабельним.